

Wiesław Puś

Uniwersytet Łódzki

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej

Ziemiańskie gorzelnie w Królestwie Polskim w latach 1879–1913

Gorzelnictwo, obok cukrownictwa i młynarstwa, było w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w. najbardziej dochodową branżą przemysłu spożywczego. Charakterystyczną cechą tej branży były niewielkie zakłady, skupione głównie w majątkach ziemskich¹. W dotychczasowej literaturze historycznej brak jednak precyzyjnego określenia (liczba zakładów, wartość produkcji i zatrudnienie) udziału gorzelnii ziemiańskich w tej branży. Autor na podstawie spisów i skorowidzów zakładów przemysłowych z lat 1879, 1900 i 1913 podjął próbę opracowania tego problemu².

Na rozwój gorzelnictwa w okresie od lat siedemdziesiątych XIX w., istotny wpływ miała polityka podatkowa państwa rosyjskiego. W latach 1870–1913 można wyodrębnić dwa okresy, w których obowiązywały odrębne przepisy podatkowe. W pierwszym okresie do 1898 r. obowiązywała ustawa o akcyzie, wprowadzona w Królestwie Polskim w 1866 r. W myśl tej ustawy wprowadzono podatek akcyzowy od produkcji alkoholu, którego wysokość w tym okresie wahała się do 4 do 11 kopiejek od jednego stopnia spirytusu. Ponadto obowiązywał podatek w postaci patentów (zezwoleń), które musiały wykupić corocznie gorzelnie i zakłady sprzedaży wódki. W wypadku akcyzy ustawa przewidywała zwolnienie części produkcji osiąganą ponad określoną normę „wypędu”, tj. ponad 32° lub 34° z puda żyta (1 pud = 16,38 kg) od tego podatku. Nadwyżki produkcji zwane „superatą”, wolne od akcyzy, jak stwierdzała ówczesna literatura ekonomiczna, stały się istotnym bodźcem przeobrażeń technologiczno-technicznych w przemyśle gorzelnianym³. W okresie od początku lat

¹ R. Chomać-Klimek, *Sprawa uprzemysłowienia majątków ziemskich Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Historica, seria I, z. 43, 1979, s. 70.

² *Ukazatel fabrik i zawodow Jewropejskoj Rossii s Carstwom Polskom i Wielikim Kniażestwom Finlandskim*, oprac. P.A. Orłow, S. Petersburg 1881; *Spisok fabrik i zawodow Jewropejskoj Rossii*, opr. W.R. Warzar, S. Petersburg 1903; *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, oprac. A.R. Sroka, Warszawa 1914; *Fabriczno-zawodskije predprijatia Rossijskoj Imperii*, oprac. D.P. Kandaurow, Piotrograd 1914.

³ S. Czarnowski, *Opodatkowanie spirytusu i wpływ jego na gorzelnictwo w Królestwie Polskim*, „Ekonomista”, t. I, 1918, s. 152–153; *Stosunki rolnicze Królestwa Polskiego*, red. S. Janicki, Warszawa 1918, s. 463.

80. XIX w., następowało udoskonalanie procesu produkcji poprzez zastosowanie nowoczesnego systemu destylacyjnego (kolumny rektyfikacyjne), co pozwalało na osiąganie nadwyżek produkcyjnych⁴. Jednak już w latach dziewięćdziesiątych XIX w., władze rosyjskie zniósły zwolnienia od okupu tzw. „superaty” i opodatkowano całość produkcji zakładów gorzelnianych. W rezultacie tej zmiany wspierano drobne gorzelnie rolnicze, które mogły uzyskać specjalne premie (częściowe zwolnienia od akcyzy w wysokości od 0,5% do 2%). Wysokość tych premii była odwrotnie proporcjonalna w stosunku do wielkości produkcji⁵.

Zasadniczą zmianą w systemie kontroli rządu nad produkcją alkoholu było wprowadzenie monopolu państwowego w 1898 r. (w części guberni w Rosji już od 1894 r.). Monopol ten jednak obejmował handel spirytusem i wódką (łącznie z przygotowaniem wódki czystej ze spirytusu w tzw. składach monopolowych), produkcję pozostawiając w rękach prywatnych. Natomiast zakłady wytwarzające wódki gatunkowe musiały nabywać niezbędny do produkcji spirytus w składach państwowych według cen ustanowionych przez ministerstwo finansów. Według ustawy z 1898 r. w najlepszej sytuacji znajdowały się niewielkie gorzelnie produkujące rocznie do 5 tys. wiader (jedno wiadro to 12 litrów) 40° alkoholu, od których skarż państwa kupował całą produkcję. Natomiast zakłady średniej wielkości wytwarzające do 50 tys. wiader alkoholu, rocznie mogły sprzedać państwu do 60% produkcji. Większe firmy wytwarzające średnio ponad 50 tys. wiader alkoholu rocznie, jak również nadwyżka ponad 60% produkcji zakładów średnich mogły liczyć na resztę corocznie określonej normy zakupu spirytusu przez skarż państwa, którą dzielono między wszystkie gorzelnie. Powyższe przepisy zostały zmienione w 1904 r., kiedy cała ilość planowanego zakupu alkoholu przez państwo była dzielona między wszystkie gorzelnie, bez podziału na małe, średnie i duże. Ponadto od 1905 r. na szerszą skalę wprowadzono skazanie spirytusu dla celów przemysłowych, który w części lub całkowicie został zwolniony z opłaty akcyzowej. Pozwoliło to zdecydowanie zwiększyć produkcję w zakładach gorzelnianych. Istotne znaczenie dla zwiększenia produkcji na początku XX w. miało również premiowanie przez państwo eksportu alkoholu⁶. Obok przedstawionej wyżej polityki podatkowej na stosunkowo dynamiczny rozwój gorzelnictwa miał także wpływ postęp techniczny i technologiczny przy produkcji alkoholu. Otóż na początku XX w., 92,5% gorzelnii Królestwa Polskiego posiadało nowoczesne systemy destylacyjne (kolumny rektyfikacyjne), a tylko 7,5% tzw. aparaty Pistoriusza, pochodzące z I połowy XIX w.⁷.

W okresie szybkiego wzrostu opłat akcyzowych do lat dziewięćdziesiątych XIX w., następował szybki ubytek liczby drobnych gorzelnii typu rolniczego,

⁴ J. Łukasiewicz, *Przezwrot przemysłowy w przetwórstwie płodów rolnych Królestwa Polskiego*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”, t. 8, 1966, s. 257; *Stosunki rolnicze...*, s. 466.

⁵ Czarnowski, *dz. cyt.*, s. 155.

⁶ Tamże, s. 161–165; *Stosunki rolnicze...*, s. 471.

⁷ Tamże, s. 471–472.

które stosowały przestarzałą technologię produkcji. W latach 1870–1898 liczba gorzelnii zmniejszyła się prawie trzykrotnie, z 1144 zakładów do 328 firm. Jednocześnie w tym okresie wielkość produkcji liczona w wiadrach zdecydowanie wzrosła z 3379 do 5861⁸. W okresie do 1913 r., dzięki premiowaniu produkcji przez rząd w małych zakładach liczba gorzelnii wzrosła do 445 firm. Natomiast zatrudnienie w latach 1879–1913 zwiększyło się z 1800 do 4100 osób, a wartość produkcji z 4 mln rb do 21,1 mln rb. Gorzelnictwo i produkcja wódek w przemyśle spożywczym Królestwa Polskiego skupiało największą liczbę zakładów w tej gałęzi produkcji od 36,8% w 1879 r. do 46,2% w 1913 r. W globalnej produkcji firm spożywczych zajmowało drugą pozycję po cukrownictwie, skupiając w badanym okresie od 14,7% do 16% jej wartości, podobnie w zatrudnieniu od 10% do 11% ogółu robotników⁹.

Mimo znacznego wzrostu produkcji alkoholu w okresie do 1913 r., jego wytwórczość w dalszym ciągu skupiona była głównie w zakładach zatrudniających przeciętnie poniżej 10 robotników. W 1879 r. przeciętnie na jedną firmę przypadało 8, a w 1913 r. nieco ponad 9 pracowników. W 1879 r. największym zakładem w skali Królestwa Polskiego była gorzelnia i firma produkcji wódek Gustawa von Krugiera, w majątku Niechcice w pow. piotrkowskim, gdzie było zatrudnionych 70 osób, a w 1913 r. zakład rektyfikacyjny Warszawskiego Towarzystwa Oczyszczania i Produkcji Spirytusu w Dobrej k. Warszawy, w którym pracowało 100 robotników¹⁰.

Mimo poważnego rozdrobnienia, gorzelnie i firmy produkujące alkohol były w okresie od lat dziewięćdziesiątych XIX w. zakładami nowoczesnymi. Kiedy w całym przemyśle Królestwa Polskiego w 1893 r. na 1 robotnika przypadało przeciętnie 0,46 KM (tzw. koni mechanicznych) siły energetycznej zainstalowanej we wszystkich przedsiębiorstwach, w tym czasie w przemyśle gorzelnianym wskaźnik ten wynosił 1,30 KM na 1 zatrudnionego. Natomiast w 1913 r. w całym przemyśle Królestwa na 1 robotnika przypadało 0,98 KM, a w branży produkującej alkohol 1,60 KM na 1 pracownika¹¹.

Produkcja spirytusu w Królestwie Polskim w badanym okresie szybko rosła, kiedy w połowie lat siedemdziesiątych XIX w., wytworzono 338 tys. hektolitrów, to w 1913 r. już ponad 1506 tys. hektolitrów. W skali ziem polskich (Królestwo Polskie, Galicja i zabór pruski) produkcja w Królestwie w latach siedemdziesiątych stanowiła prawie 37% globalnej wytwórczości alkoholu, a w 1913 r. 60%. Znaczne ilości produkowanego spirytusu i różnego rodzaju wódek wywożono do Rosji, jak również eksportowano za granicę, głównie do Europy Zachodniej. Eksport za granicę w latach dziewięćdziesiątych osiągał przeciętnie około 40% całej produkcji, a na początku XX w., obniżył się do 10–14%. Natomiast systematycznie rosła w tym czasie sprzedaż polskiego

⁸ W. Puś, *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim 1870–1914*, Łódź 1997, s. 189, tab. 62.

⁹ Tamże, s. 183–184, tab. 61, s. 187.

¹⁰ W. Załęski, *Królestwo Polskie pod względem statystycznym*, cz. II, Warszawa 1901, s. 188; *Ukazateli fabrik i zawodow...* za 1879 r.; *Przemysł i handel Królestwa Polskiego...*, za 1913 r.

¹¹ W. Puś, *dz. cyt.*, s. 190, 195, tab. 64.

alkoholu na rynkach rosyjskich, gdzie wywożono na początku XX w. od 46% do 54,4% całej produkcji Królestwa Polskiego¹².

Interesującą kwestią jest udział w całym przemyśle produkującym alkohol gorzelnianych ziemiańskich. Autor na podstawie cytowanych w przypisie nr 1 spisów i skorowidzów zakładów przemysłowych podjął próbę identyfikacji firm ziemiańskich. Rosyjskie spisy i skorowidze za lata 1879 i 1900 wyróżniają właścicieli zakładów ziemiańskich określeniami „dwarianin” lub „ziemie-władzielec”, w związku z tym dość łatwo wyodrębnić firmy funkcjonujące w majątkach ziemskich. Z kolei spisy polskie i rosyjskie za 1913 r. autor konfrontował ze *Spisem alfabetycznym obywateli ziemskich Królestwa Polskiego za 1912 r.*¹³. Warto dodać, że źródła statystyczne, które wykorzystano w prezentowanym artykule były w polskiej literaturze wielokrotnie wykorzystywane i są uznawane za najbardziej wiarygodne materiały źródłowe do badań nad rozwojem przemysłu Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.¹⁴. Materiały te o charakterze jednostkowym (dane każdego zakładu przemysłowego są przedstawione oddzielnie i uwzględniają nazwisko właściciela lub nazwę firmy, czasami datę powstania, wartość lub wielkość produkcji, liczbę zatrudnionych i adres) pozwalają historykowi na opracowanie struktury wielkościowej, gałęziowo-branżowej i przestrzennej przemysłu, jak również umożliwiają badania porównawcze w skali gałęzi przemysłu, okręgów przemysłowych oraz jednostek administracyjnych.

W strukturze przestrzennej ziemiańskiego przemysłu gorzelnianego w 1879 r. wyróżniały się przede wszystkim gubernie wschodnie Królestwa Polskiego. Największą liczbę gorzelnii skupiały: gubernia lubelska, gdzie funkcjonowało 40 tego typu firm oraz gubernia siedlecka skupiająca 36 zakładów gorzelnianych. W globalnej wartości produkcji firm ziemiańskich produkujących alkohol w skali Królestwa Polskiego gorzelnie w guberni lubelskiej skupiały 23,5% (500 tys. rb), a zakłady guberni siedleckiej 22,2% (474 tys. rb). Podobnie w ogólnej liczbie robotników gubernia lubelska skupiała 25,4% (300 osób), a siedlecka 16,9% (200 osób). Wśród pozostałych guberni znaczna liczba gorzelnii ziemiańskich funkcjonowała w guberni radomskiej (26 firm), łomżyńskiej (22 firmy) oraz w guberni kieleckiej (20 zakładów). Jednakże udział tych guberni w globalnej wartości produkcji oraz w zatrudnieniu ziemiańskiego przemysłu spirytusowego był zróżnicowany. Firmy gorzelniane guberni radomskiej skupiały 12% (257 tys. rb) produkcji oraz 15,4% (183 osoby) ogólnego zatrudnienia. Z kolei udział zakładów guberni łomżyńskiej w produkcji wynosił 11,6% (247 tys. rb), a w ogólnej liczbie robotników 11,1% (131 osób). Natomiast znaczna liczba gorzelnii w guberni kieleckiej nie przekładała się na znaczny ich udział w globalnej wartości produkcji, który wynosił zaledwie 2,6%

¹² *Bilans handlowy Królestwa Polskiego*, oprac. H. Tennenbaum, Warszawa 1916, s. 66.

¹³ *Spis majątków ziemskich Królestwa Polskiego za 1912 r.*, Warszawa 1913.

¹⁴ Zob. *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970; W. Puś, *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego 1870–1900*, Łódź 1976; Tenże, *Przemysł Królestwa Polskiego 1870–1914*, Łódź 1984.

(55 tys. rb), a w ogólnym zatrudnieniu był z kolei dość wysoki i wynosił 9% (107 osób). Powyższe dane świadczą o poważnym zapóźnieniu w procesie unowocześniania techniczno-technologicznego procesu produkcji w tej guberni. Wśród pozostałych guberni wyróżniała się jedynie gubernia piotrkowska, gdzie mimo zaledwie 8 gorzelni, ich udział w globalnej produkcji wynosił 13,9% (296 tys. rb), a w zatrudnieniu 9,3% (110 osób). O tak znacznym udziale decydował jeden zakład, a mianowicie wspomniana już gorzelnia i zakład produkcji wódek Gustawa von Krugiera w Niechcicach k.Piotrkowa, który zatrudniał 70 robotników, a jego wartość produkcji wynosiła 210 tys. rb. Rola pozostałych guberni (kaliskiej, płockiej, suwalskiej i warszawskiej) była niewielka (tab. 1).

Tabela 1
Struktura przestrzenna gorzelni ziemiańskich
w Królestwie Polskim w 1879 r.

Gubernie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Kaliska	4	28	1,2	26	2,1
Kielecka	20	55	2,6	107	9,0
Lubelska	40	500	23,5	300	25,4
Łomżyńska	22	247	11,6	131	11,1
Piotrkowska	8	296	13,9	110	9,3
Płocka	9	136	6,4	52	4,4
Radomska	26	257	12,0	183	15,4
Siedlecka	36	474	22,2	200	16,9
Suwalska	6	49	2,3	41	3,5
Warszawska	5	91	4,3	34	2,9
Razem	176	2133	100	1184	100

Źródło: *Ukazatiel fabrik i zawodow Jewropejskoj Rossii s Carstwom Polskom i Wielikim Kniazestwom Finlandskom*, oprac. P.A. Orłow, S. Petersburg 1881.

Większość spośród 176 gorzelni stanowiły firmy małe, zatrudniające średnio poniżej 10 pracowników. Poza wspomnianym zakładem G. Krugiera w Niechcicach można wymienić gorzelnię Zygmunta Drojeckiego, właściciela dóbr Siedliska w pow. Krasnystaw na Lubelszczyźnie, w której zatrudniano 22 osoby, a jej wartość produkcji przekraczała 50 tys. rb. Ponadto w dobrach hrabiego Leopolda Poletyło, we wsi Wojsławice w gub. lubelskiej, w gorzelnii pracowało 20 robotników, a wartość produkcji sięgała 25 tys. rb. Z kolei w guberni siedleckiej w dobrach hrabiego Stanisława Aleksandrowicza, we wsi Zakanale, w tamtejszym zakładzie gorzelnianym zatrudniano 15 osób, a wartość produkcji przekraczała 18 tys. rb. Podobnie w dobrach księżnej Marii Czetwertyńskiej w guberni siedleckiej, we wsi Rudzieniec, w miejscowej gorzelnii pracowało 15 robotników, a wartość produkcji przekraczała 29 tys. rb¹⁵.

¹⁵ *Ukazatiel fabrik i zawodow...*, za 1879 r.

Tabela 2
Struktura wielkości gorzelni ziemiańskich
w Królestwie Polskim w 1879 r.

Grupy firm wg liczby robotników	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	174	1873	87,9	1092	92,3
21–50	1	50	2,3	22	1,8
51–100	1	210	9,8	70	5,9
Razem	176	2133	100,0	1184	100,0

Źródło: por. tab. 1.

W strukturze wielkości gorzelni ziemiańskich Królestwa Polskiego w 1879 r. dominowały zakłady małe, których udział w produkcji wynosił prawie 88%, a w zatrudnieniu przekraczał 92% (tab. 2).

Tabela 3
Struktura przestrzenna gorzelni ziemiańskich
Królestwa Polskiego w 1900 r.

Gubernie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Kaliska	37	896	16,1	287	14,1
Kielecka	20	162	2,8	121	5,9
Lubelska	29	855	15,3	240	11,8
Łomżyńska	21	386	6,9	206	10,2
Piotrkowska	28	1060	18,9	247	12,2
Płocka	9	275	4,9	119	5,9
Radomska	22	209	3,7	118	5,8
Siedlecka	48	872	15,7	361	17,8
Suwalska	12	120	2,1	65	3,2
Warszawska	40	771	13,6	267	13,1
Razem	266	5606	100,0	2031	100,0

Źródło: *Spisok fabrik i zawodow Jewropejskoj Rossii*, opr. W.R. Warzar, S. Petersburg 1903.

W 1900 r., jak wynika z danych w tab. 3, liczba gorzelni ziemiańskich wzrosła o 90 firm w stosunku do 1879 r., a wartość produkcji zwiększyła się ponad dwa i pół raza z 2133 tys. rb do 5606 tys. rb. Natomiast zatrudnienie wzrosło o 847 osób (tab. 3). W strukturze przestrzennej zaszły dość istotne zmiany. W ogólnej liczbie zakładów pierwszą pozycję zajęła gubernia siedlecka, w której funkcjonowało 48 gorzelni, na drugiej pozycji znalazła się gubernia warszawska z 40 zakładami, a na trzecim kaliska z liczbą 37 firm. Warto zauważyć, że w 1879 r. gubernia siedlecka zajmowała drugą pozycję po guberni lubelskiej, a gubernia warszawska siódme miejsce, natomiast gubernia kaliska była na dziesiątej pozycji. Istotne zmiany zaszły również w udziale poszczególnych

guberni w globalnej wartości produkcji ziemiańskiego przemysłu spirytusowego. Otóż pierwszą pozycję w 1900 r. zajęła gubernia piotrkowska z udziałem 18,9% (1060 tys. rb), drugą gubernia kaliska – 16% (896 tys. rb), trzecią gubernia siedlecka – 15,7% (872 tys. rb), a dopiero czwartą gubernia lubelska – 15,3% (855 tys. rb), która w 1879 r. zajmowała pierwsze miejsce z udziałem 23,5%. Ponadto w 1900 r. nastąpił wyraźny rozwój gorzelni ziemiańskich w guberni warszawskiej, która zajęła piątą pozycję z udziałem 13,6% (771 tys. rb) (tab. 3).

Tabela 4
Struktura wielkości gorzelni ziemiańskich
w Królestwie Polskim w 1900 r.

Grupy firm wg liczby robotników	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	260	4491	80,1	1864	91,8
21–50	6	1115	19,9	167	8,2
Razem	266	5606	100,0	2031	100,0

Źródło: por. tab. 3.

W 1900 r. w ziemiańskim przemyśle gorzelnianym można wyróżnić jedynie dwie grupy zakładów małych. W stosunku do 1879 r. zwiększyła się liczba firm zatrudniających 21–50 robotników, których udział w produkcji wzrósł z 2,3% do 19,9%, a w zatrudnieniu z 1,8% do 8,2%. Natomiast zakłady małe zatrudniające 5–20 pracowników, mimo że w dalszym ciągu stanowiły ponad 97% wszystkich gorzelni zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji z prawie 88% do 80% (tab. 4).

W 1900 r. największa gorzelnia funkcjonowała w majątku Wola Krzysztoporska k.Piotrkowa, którego właścicielem był przedsiębiorca żydowski Josek Szpilfogel vel Kodrębski, pracowało tam 48 robotników. Znacznymi pod względem wielkości zatrudnienia były gorzelnie G. Krugiera w Rozprzy, w pow. piotrkowskim, gdzie pracowało 27 osób oraz gorzelnia rodziny Meyerów we wsi Siedliska, w pow. Krasnystaw, w guberni lubelskiej, w której zatrudniano również 27 robotników. Ponadto stosunkowo dużymi zakładami była gorzelnia hrabiego Andrzeja Potockiego w majątku Zadworne, w guberni siedleckiej, w której zatrudniano 22 osoby, Ignacego Sokołowskiego w majątku Grabowo-Sulimy, w guberni łomżyńskiej, gdzie pracowało również 22 robotników oraz Władysława Zielińskiego w majątku Skępe, w pow. lipnowskim w guberni płockiej, w której zatrudniano 21 osób. Spośród wszystkich 266 gorzelni zdecydowana większość to zakłady zatrudniające poniżej 10 robotników, najczęściej 5–6 osób¹⁶.

¹⁶ *Spisok fabrik i zawodow...*, za 1900 r.

Tabela 5
Struktura przestrzenna gorzelni ziemiańskich
Królestwa Polskiego w 1913 r.

Gubernie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Kaliska	34	779	9,8	301	10,6
Kielecka	24	278	3,6	157	5,6
Łomżyńska	27	576	7,4	299	10,6
Lubelska	62	1736	22,3	526	18,6
Piotrkowska	34	789	10,1	270	9,6
Płocka	16	420	5,4	168	5,9
Radomska	26	358	4,6	204	7,2
Siedlecka	44	1581	20,3	379	13,4
Suwalska	16	202	2,6	101	3,6
Warszawska	56	1082	13,9	420	14,9
Razem	339	7801	100,0	2825	100,0

Źródło: *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, A.R. Sroka, Warszawa 1914; *Fabricno-zawodskije predpriatia Rossijskoj Imperii*, D.P. Kandaurov, Piotrograd 1914.

W 1913 r., w stosunku do 1900 r., w ziemiańskim przemyśle spirytusowym nastąpiły kolejne istotne zmiany. Liczba gorzelni ziemiańskich wzrosła o 75 nowych zakładów, wartość produkcji zwiększyła się o ponad 39% (z 5606 tys. rb do 7801 tys. rb), natomiast liczba robotników również wzrosła o ponad 39% (z 2031 osób do 2825 osób). W strukturze przestrzennej zaszły kolejne zmiany. Pod względem udziału w globalnej produkcji w 1913 r. na pierwszą pozycję wróciła gubernia lubelska, skupiając 22,3% (1736 tys. rb) jej wartości, podobnie w ogólnej liczbie zatrudnionych w gorzelniach ziemiańskich, w guberni lubelskiej pracowało 18,6% (526 osób) robotników. Drugie miejsce zajmowała gubernia siedlecka, której udział w produkcji przekraczał 20% (1581 tys. rb), a w zatrudnieniu trzecią pozycję, skupiając 13,4% (379 osób) ogółu robotników. Na trzecim miejscu w produkcji znalazły się gorzelnie ziemiańskie guberni warszawskiej, których udział wynosił ok. 14% (1082 tys. rb), natomiast w ogólnej liczbie pracowników zajęły one drugą pozycję, skupiając 14,9% (420 osób) robotników. Kolejne, czwarte miejsce, zajmowała gubernia piotrkowska, której udział w produkcji przekroczył 10% (789 tys. rb), a w zatrudnieniu zajęła piątą pozycję, skupiając 9,6% (270 osób) ogółu robotników. Na piątym miejscu w produkcji znalazły się gorzelnie guberni kaliskiej z udziałem 9,8% (779 tys. rb) jej globalnej wartości, natomiast pod względem zatrudnienia zajęły one czwartą pozycję, skupiając 10,6% (301 osób) ogółu robotników (tab. 5).

W 1913 r. największymi zakładami były dwie gorzelnie przedsiębiorców żydowskich Braci Szpilfogel i M. Szereszewskiego, które funkcjonowały w majątku Henryków k. Warszawy, gdzie pracowało 50 osób, oraz w majątku Dąbrówka w pow. warszawskim, gdzie zatrudniano 43 osoby. Warto przypomnieć, że rodzina Szpilfogłów posiadała również duży majątek ziemski w Woli

Krzysztoporskiej, w pow. piotrkowskim, gdzie w latach poprzednich funkcjonującą gorzelnię przekształcono w fabrykę krochmalu. Poza wyżej wymienionymi zakładami duża gorzelnia, w której pracowało 40 robotników funkcjonowała w majątku Siedliska rodziny Krysińskich w guberni lubelskiej¹⁷.

Tabela 6
Struktura wielkości gorzelni ziemiańskich
w Królestwie Polskim w 1913 r.

Grupy firm wg liczby robotników	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	334	6794	87,1	2685	95
21–50	5	1007	12,9	140	5
Razem	339	7801	100,0	2825	100

Źródło: por. tab. 5

W 1913 r. w strukturze wielkości gorzelni ziemiańskich zdecydowanie wzrósł udział w zatrudnieniu oraz w produkcji zakładów małych, zatrudniających poniżej 20 robotników. W stosunku do stanu z 1900 r. firmy te zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 80,1% do 87,1%, a w ogólnej liczbie pracowników z 91,8% do 95%. (tab. 4 i tab. 6). Generalnie w całym badanym okresie w ziemiańskim przemyśle spirytusowym dominowały zakłady małe. Przeciętna liczba robotników przypadająca na 1 zakład rosła bardzo powoli, kiedy w 1879 r. na jedną gorzelnię przypadało średnio 6,7 pracownika, to w 1900 r. nastąpił wzrost do 7,6, a w 1913 do 8,3 osoby. Rosła natomiast średnia wartość produkcji w przeliczeniu na 1 zakład, z prawie 12 tys. rb w 1879 r. do nieco ponad 23 tys. rb w 1913 r.¹⁸.

Rola gorzelni funkcjonujących w majątkach ziemskich Królestwa Polskiego w latach 1879–1913 była znacząca w całym przemyśle spirytusowym tego obszaru. W ogólnej liczbie zakładów tej branży przemysłowej firmy ziemiańskie stanowiły kolejno w 1879 r. 65,9%, w 1900 r. 82,6%, a w 1913 r. 76,2%, a więc był to udział dominujący. W ogólnym zatrudnieniu gorzelnie w majątkach ziemskich posiadały również pozycję dominującą, skupiając w 1879 r. 65,7%, w 1900 r., 72,5%, a w 1913 r. 68,9% robotników pracujących w przemyśle spirytusowym. Natomiast ich udział w globalnej wartości produkcji tej branży, po znacznym wzroście z 53,3% w 1879 r. do 66,7% w 1900 r., na początku XX w. wyraźnie spadł do 36,9% w 1913 r. (tab. 7).

¹⁷ *Fabricno-zawodskije predprijatia Rossyjskoj Imperii...*, za 1913 r.

¹⁸ Obliczono na podstawie danych z tab. 1, 3, 5.

Tabela 7
Udział gorzelni ziemiańskich w przemyśle spirytusowym
Królestwa Polskiego w latach 1879–1913

Lata	Rodzaj firmy	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
1879	KP Ziemiański	267	100,0	4000	100,0	1800	100,0
		176	65,9	2133	53,3	1184	65,7
1900	KP Ziemiański	322	100,0	8400	100,0	2800	100,0
		266	82,6	5606	66,7	2031	72,5
1913	KP Ziemiański	445	100,0	21100	100,0	4100	100,0
		339	76,2	7801	36,9	2825	68,9

Źródło: por. tab. 1, 3, 5; W. Puś, *Rozwój przemysłu...*, s. 183–184, tab. 61.

Ziemiański przemysł spirytusowy na przełomie XIX i XX w., mimo unowocześnień techniczno-technologicznego procesu produkcji, pozostawał branżą rozdrobnioną, w której dominowały zakłady zatrudniające najczęściej przeciętnie kilku pracowników. Większe zaangażowanie inwestycyjne przejawiali jedynie nabywający majątki ziemiańskie przedsiębiorcy, którzy zdecydowanie rozbudowywali gorzelnie, zatrudniając kilkudziesięciu robotników. Przykładem mogą być wspomniani przez autora Gustaw von Kruger w Niechcicach, czy żydowscy właściciele Woli Krzysztoporskiej, Henrykowa i Dąbrówki pod Warszawą, a mianowicie Szpilfoglówie-Kodreńscy i Szereszewscy. Warto jeszcze dodać, że małe ziemiańskie gorzelnie najczęściej funkcjonowały od kilku pokoleń, zatrudniając kilka osób. Dla przykładu gorzelnia rodziny Łuniewskich w Gnojnie, w guberni suwalskiej, powstała w 1620 r., a Mikułowiczów w Mni-chowie, także w guberni suwalskiej, założona była w 1700 r., Bogusławskich w majątku Siedliszcze, w guberni lubelskiej, w 1800 r.¹⁹

Landowners distilleries in the Polish Kingdom in the years 1879–1913

In the presented article the author has attempted to determine the involvement of the distilleries landowners in the industry distillery in Polish Kingdom. Well, even though distilleries landowners in the years 1879, 1900 and 1913 accounted for the vast majority of plants producing alcohol, focusing from 65.7% to 82.6% of the companies, however, in the manufacture of their participation after a growth of 53.3% in 1879 to 66.7% in 1900, it fell sharply in 1913 to 36.9%. These data indicate a rapid development of the industry distillery in the cities of the Polish Kingdom in the early twentieth century.

¹⁹ L. Jeziorański, *Księga adresowa przemysłu Królestwa Polskiego*, Warszawa 1906.